

---

*Ю.А. Рожкова,
здобувач Київського університету туризму, економіки і права*

ФЕНОМЕН ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ВИТОКИ І ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

Проблема витоків і можливостей розвитку громадянського суспільства належить до низки фундаментальних філософських питань, котрі в усі часи цікавили найвидатніші уми людства. Виникнувши раз і назавжди з появою перших держав і з поділом суспільства на державну та недержавну сфери життєдіяльності, вона висунула як свою головну мету тлумачення взаємовідносин між владою і суспільством, обґрунтування безлічі соціальних конфліктів, політичних перебудов і трансформацій, що суттєво впливали на управління суспільним добробутом і цивільним правом, і, як наслідок, формували умови соціально-історичної інтеграції кожної окремої людини.

Поступово актуальність дослідження теоретичних і практичних аспектів розбудови громадянського суспільства почала ґрунтуватися наочним зростанням ролі рядових громадян та їх добровільних товариств у всіх сферах життєдіяльності – економічній, соціальній, політичній, духовній тощо. Причому саме поняття “громадянське суспільство”, вбираючи в себе різноманітні загальнолюдські цінності й гарантуючи обернений зв'язок між громадянином і державою, набуло складної змістовної інваріантності.

Ця обставина постає цілком зрозумілою, якщо згадати, що розвиток суспільної думки, прямуючи до пояснення глибинних соціальних перебудов, в усі часи висував потребу у новітніх і цілком прозорих структурах суспільного контролю, уявлення про які завжди були плюралістичними і часто-густо не тотожними.

Так, Н.Макіавеллі, Т.Гобс, Дж.Локк, Ш.Л.Монтеск'є, Ж.Ж.Руссо, І.Кант, Г.В.Ф.Гегель, М.Бердяєв та інші визнані мислителі не просто аналізували це поняття, а наводили його або в контексті антитези “громадянське суспільство–держава”, втілюючи в суспільну думку ідею тлумачення громадянського суспільства як утворення, що не тільки не є тотожним до держави, а й узагалі знаходиться поза державою, є опозиційним до неї і завжди протистоїть їй, або розуміли громадянське суспільство у вигляді окремого елементу єдиного соціального простору, що негайно викликає появу державної влади. Як здається, обидві ці тези, тісно переплітаючись між собою, формують перші враження про доцільність існування громадянського суспільства, а тому мають право на життя. І оскільки у статті досліджується власне генеалогія витоків і розвитку громадянського суспільства, будемо вважати їх основоположними і проілюструємо конкретними прикладами.

Ідеолог централізованого державного устрою Н.Макіавеллі вважав, що держава повинна захищати майнові й особисті права громадян, тобто відображати інтереси громадянського суспільства. Але, як на його думку, остаточно держава завжди прагне підірвати будь-яку діяльність суспільства, знесилити його з метою власного піднесення. І хоча Макіавеллі безпосередньо про громадянське суспільство поки що не каже, ми, безумовно, маємо констатувати наявність ідеї побіжного поділу суспільної і державної сфери у його концепції. Гадаємо, що тільки так можна тлумачити його судження про співвідношення політики і моралі, згідно з якими політична влада і взагалі політична діяльність є синонімами здичавілості суспільства. Здичавілість, про яку тут йдеться, вважається апріорно закладеною у політичних відносинах, оскільки останні завжди поляризують народні маси на тих, хто керує, і підлеглих. Причому прикметник “здичавілість” (тобто “uncivil”) застосовується до поведінки, що є “протилежною до пристойного, цивілізованого поводження”, “варварською”, “грубою”, “непристойною”, “невихованою”, врешті, “неввічливою” [1, 114]. Тобто цілком природною є поява громадянського суспільства як особливої, аполітичної соціальної сфери, яку ми називаємо

приватним життям людини (йдеться про працю, задоволення первісних потреб, любов, родину, власне хобі, піклування про збільшення власного майна тощо). У цьому сенсі громадянське суспільство існує за будь-якого політичного режиму, але якщо воно відчужене від наявного життя, то у державних структурах процвітає здичавілість (корупція, хабарництво, обман).

Чіткіші уявлення про громадянське суспільство знаходимо у теорії суспільного договору Т.Гобса, Дж.Локка і Ж.Ж.Руссо. В неї оголошується законним тільки той державний лад, який встановлюють і підтримують усі громадяни, керуючись власним бажанням і доброю волею. Тобто можливість ототожнювати громадянське суспільство і державу виникає лише у випадку, коли держава, що заснована на суспільній домовленості, висловлює інтереси громадян.

Наприклад, у роботі “Левіафан” Т.Гобс склав гімн державі і ввів громадянське суспільство як об’єкт підпорядкування державній владі. На його думку, поза державою панують негативні прояви пристрастей, бідноти, дикунства, мерзотностей і війни, і лише держава встановлює владу розуму, миру, безпеки і злагоди, забезпечує цивілізаційну впорядкованість у громадянському суспільстві на підставах права.

Дж.Локк, інший представник доби Просвітництва, на відміну від Т.Гобса проголошує (хоча і не явно) примат громадянського суспільства над державою. Він вважає, що громадянське суспільство засновується на приватній власності, яка є священною і недоторканною. Тому державна влада утворюється тільки задля підготовки законного регулювання і збереження приватної власності. Причому у громадянському суспільстві не повинно існувати жодної людини, для якої існували б винятки з правил (законів) цього суспільства.

Ідея необхідності тлумачення сутності громадянського суспільства лунає й у творах Ш.Л. Монтеск’є. У своєму трактаті “Про дух законів” перший теоретик концепції правової держави розповідає про два гаранті запобігання диктатурі і свавіллям влади: громадянське суспільство і поділ влади. Верховність права він обґрунтовує, тлумачачи свободу як дозвіл робити все, що не заперечується законом. Звідси й випливає потреба виникнення громадянського суспільства як четвертого ступеня людської історії після природного стану, родини і суспільства героїчного часу. Але оскільки громадянське суспільство, за глибоким переконанням Монтеск’є, є суспільством ворожнечі людей між собою, воно об’єктивно перетворюється у державу – орган насильства, спрямований на подолання ворожнечі між громадянами.

На відміну від Т.Гобса Ш.Л. Монтеск’є не тільки не ототожнює громадянське суспільство з державою, а й відрізняє громадянські закони від політичних. Громадянські закони – це закони природні, ті, що керують людиною у її звичайному, індивідуально-власному, вільному стані. Політичні ж закони – суть закони громадянського суспільства, але трансформовані у державу і тому політичні, тобто ті, що надають людям цивілізаційну свободу, обмежуючи їх свободу природну. Звідси, громадянське суспільство балансує на межі суперечливої єдності громадянських і політичних законів. Заперечення, недовірність законів природної власності (тобто громадянських) призводить до тоталітаризму, а криза, відсутність політичних законів спричиняють анархію.

Ж.Ж. Руссо, як і Монтеск’є, розрізняє політичні і громадянські закони (мораль, суспільні звичаї, традиції тощо) і формулює сутність громадянського суспільства як особливого політичного організму, що розгортається завдяки погодженості між свободою і підпорядкуванням. За державного правління має місце виключно підпорядкування, а за наявності тільки свободи (без підпорядкування) здобувається охлократична анархія. Тому громадянське суспільство повинно будуватися на основі суспільного договору і безпосередньо у формі республіки, уряд якої може бути ліквідованим у будь-який час за першою вимогою громадянського суспільства.

Треба зазначити, що у світовій філософській думці наївні погляди про природні витоки громадянського суспільства, його завуальоване існування “десь там”, ззовні чи усередині

держави, лунали включно до кінця XIX ст. Подеколи з'являлися ідеї, які модифікували погляди мислителів Просвітництва, вважаючи громадянське суспільство земним втіленням Богом даного природного права (Д.Фостер, Т.Пейн та ін.).

Так, Т.Пейн вважав державу необхідним злом: чим воно менше, тим краще для суспільства. Тому влада держави повинна бути обмеженою на користь громадянського суспільства, оскільки кожному індивідові притаманна внутрішня пристрасть до суспільного життя. З цього випливає, що чим досконаліше розвинуте громадянське суспільство, тим самостійніше воно регулює власні справи і тим менше підпадає під залежність від уряду. На думку Т.Пейна, скорочення влади до мінімуму зробить можливим формування "національної суверенної держави, яка складалася б з загального міру, цивілізації і торгівлі". Вона є міжнародною конфедерацією національно незалежних громадянських суспільств, що мирно співпрацюють.

Звернемо увагу на те, що мислителі у подальших роздумах навколо громадянського суспільства почали виходити з постулату, згідно з яким поділ між державою і громадянським суспільством вважається постійною характеристикою демократичної політичної системи, за якої виробнича власність, статус і прерогативи приймати рішення не підвладні приватній сфері (А.Токвіль).

Традиційне розуміння громадянського суспільства як "природної" умови людської свободи вперше подолали представники німецького класичного ідеалізму. І.Кант і особливо Г.Гегель, не відкидаючи досягнення просвітницьких концепцій, у своїх роздумах трактують громадянське суспільство як створену історичним розвитком сферу етичного життя, в якій поєднуються економіка, соціальні класи, корпорації та інституції, що мають відношення до управління суспільним добробутом, та цивільного права. Система потреб, стимульована громадянським суспільством у такому сенсі, чітко відділяє умови людського існування від природного оточення. Потреби множаться й урізноманітнюються, і це робить цілком ясным те, що громадянське суспільство є не задалегідь даний і незмінний субстратум життя, що існує поза часом і простором, а наслідок довгого і складного процесу історичної трансформації.

У своїх "Основах філософії права" Гегель констатує, що громадянське суспільство існує водночас з державою і не збігається з нею. Діалектична єдність цих двох інститутів розгортається через подвоєння інтересів на приватні (безпосередньо громадянське суспільство, родина) і загальні (державна). Сутички, розбрат, узгодженість інтересів родини і громадянського суспільства спричиняють необхідність їх підпорядкування державі. Тому, з одного боку, родина і громадянське суспільство є частинами держави, а з іншого – засобом її існування, своєрідним базисом. Причому громадянське суспільство не застраховане від руйнування, інакше кажучи, не існує якоїсь обов'язкової гармонії його складових елементів. На думку Гегеля, гармонія притаманна тільки родині, що породжена незрадливим коханням, а різноманітні форми взаємодії та колективної солідарності часто-густо виявляються взаємно неспіврозмірними, крижкими, й часом породжують серйозні, навіть силові конфлікти. Звідси, сучасне громадянське суспільство – своєрідне поле нескінченних битв, де одні інтереси стикаються з іншими інтересами. Воно розгортається в довільний, часом сліпий, напівстихийний спосіб. Це означає, що громадянське суспільство не тільки страждає від державного впливу, а й нерідко намагається зменшити чи навіть паралізувати власний плюралізм. Як писав Гегель, надмірний розвиток будь-якої однієї складової громадянського суспільства може зашкодити іншим його складовим, а отже, суспільство не буде цивілізованим, якщо його не контролювати політично.

Відтак, філософська система Гегеля діалектично обґрунтовує єдність і суперечливість громадянського суспільства і держави. До компетенції громадянського суспільства він відносить владу поліцейську й судочинну, а до сфери держави – урядову. І якщо остання долає межі громадянського суспільства з метою підтримки законності, вона, так би мовити, виступає супроти громадянського суспільства.

Гегель вирізняв три діалектично суперечливих варіанти взаємовідносин громадянського суспільства і держави. До першого з них він відносить тоталітарний режим, за якого громадянське суспільство повністю гнобиться, знищується державою. До другого – коли при демократичному режимі держава виконує волю громадянського суспільства, діє суворо у рамках закону, тобто є правовою. Нарешті, може існувати недосконала, а тому й небезпечна рівновага між громадянським суспільством і державою, що спричиняє різноманітні авторитарні режими.

Але цей погляд на громадянське суспільство є суто зовнішнім, так би мовити, глобальним. Тому заслуговує на увагу й інший підхід до його тлумачення, а саме незаангажований розгляд громадянського суспільства як соціального простору, у якому люди взаємодіють як не залежні між собою і від держави індивіди.

За внутрішню основу громадянського суспільства Гегель бере цивілізованого, самодіяльного, повноправного індивіда, від якого залежать якість і зміст соціуму. Громадянське суспільство у контексті поступового зростання самостійних асоціацій людей (релігійних і політичних організацій, кооперативів, профспілок тощо), покликаних висловлювати і захищати їх індивідуальні та колективні права, ставиться в особливе становище щодо держави. Чим розвиненішим у цьому сенсі постає громадянське суспільство, тим більше існує засад для встановлення і закріплення демократичних режимів. Але можливий і зворотний рух суспільства – до авторитаризму і тоталітаризму.

К.Маркс, аналізуючи погляди Г.В.Ф.Гегеля з урахуванням особливої економічної ситуації, що склалася у світі після 40-х років XIX ст., вважав громадянське суспільство виключно продуктом буржуазної політичної системи і висунув концепцію тлумачення його витоків і розвитку з позиції діалектико-матеріалістичного розуміння історії. “Візьміть певний ступінь розвитку виробництва, обміну і використання, – писав він, – і ви отримаєте певний суспільний устрій, певну організацію родини, верств або класів – словом, певне громадянське суспільство” [2, 35]. Тобто у цьому контексті громадянське суспільство постає у вигляді суспільної організації, яка розвивається безпосередньо на засадах виробництва, є сукупністю економічних відносин виробництва, що відповідають власним виробничим силам і закладають базис держави. Але виникнувши і набувши форму організації громадянського суспільства, держава починає слугувати інтересам керуючих класів. Тому з метою протистояння державі до сфери громадянського суспільства підпадає не тільки економіка, а й ідеологія, культура та породжені ними суспільні рухи.

Пафос витоків громадянського суспільства як історичного розвитку сфери етичного життя ще сильніше звучить у роботах італійського філософа-марксиста А.Грамші. Він вважав, що розвиток громадянського суспільства починається з подолання жорстких рамок феодального устрою, а отже, з появою капіталістичних відносин виробництва (тобто воно виникає у певний період і зв'язано з формами держави, які історично переходять одна в іншу). Водночас, з'являючись утворенням, що неодмінно породжується внаслідок руйнування застарілих форм державної влади, громадянське суспільство залишається з державою у суперечливій, діалектичній єдності. Причому в рамках його історичної трансформації прогресує особистісне значення людини, яка поступово перетворюється з підданого у громадянина. Як наслідок, буржуазія, що керує, повинна реалізовувати власну гегемонію не тільки завдяки механізмам влади (політичної і економічної), а й за допомогою структур суспільної свідомості. Тобто громадянське суспільство перетворюється в допоміжний засіб впливу на людину, а саме на пройнятий буржуазними цінностями ідеологічний тиск, що охоплює не тільки інститути влади, а й виробництво, культуру, і, що найцікавіше, сферу приватного життя людини.

Відтак, А.Грамші розрізняє два рівні політики – громадянське суспільство і державу. Своєрідною “тканиною” громадянського суспільства тут виступають політичні партії та інші суспільні утворення, котрі у боротьбі за власну значущість, гегемонію поєднуються у союзи. Причому політичні сили, які у боротьбі між собою набувають функцій гегемону, не тільки не

руйнують суспільно-політичної динаміки держави, а й урівноважують конгломерат інтересів, що завжди притаманний плюралістичній структурі громадянського суспільства.

Наприкінці ХХ ст. стає зрозумілим, що всі відомі на цей час аргументаційні системи “не здатні зауважити, що плюралістична структура громадянського суспільства якнайкраще може бути розкрита за допомогою постфундаційного нормативного пояснення, а саме: що це громадянське суспільство визнає, шанує й активно зміцнює множинність неспівмірних нормативних кодів та форм сучасного соціального життя. Сам термін “громадянське суспільство” є знаком множинності, плюральності. Отже, мусимо порвати з поганою моністичною звичкою філософськи виправдовувати його, посилаючись на якийсь головний, основоположний принцип” [1, 58]. Але в чому ж полягає сутність цього нового, постфундаційного розуміння витоків і сутності громадянського суспільства? Які його підвалини?

Визнаний сучасний політолог Д.Кін вважає, що громадянське суспільство “дає собі раду із закидом, буцімто старий ідеал громадянського суспільства нині нагадує п’ятницю, що бреде в нічній півночі в пошуках ліхтаря...” [1, 61]. Інакше кажучи, людина сьогодні вже не вірить у Боже милосердя, сократівський ідеал добра, у споконвічну істину та всеосяжну етику. Більше того, “... попередні орієнтації призвели людство до межі буття – до втрати сенсу життя... Вони стали джерелом масових психозів різних масштабів, призвели до зростання шизофренії всього суспільства, в тому числі частини інтелектуальної еліти, котра хотіла б розщеплення смислів у власній свідомості, а його безмежну аморфність і “плюралізм” (насправді, плутанину) оголосити найвищим досягненням не тільки духу, а й демократії і свободи і відтак закріпити її інституціонально” [3, 313]. Відсутність щастя, невпевненість у майбутньому знаходять вихід у формі збудження, знервованості і “війни проти всіх”, але війни неприродної, несвідомої, афективної, що супроводжується мазохістським задоволенням. Змінюються цінності людського життя, і “занурений у нудьгу, наповнений нудьгою, невіддільний від своєї нудьги, такий невдаха “живе” лише тих кілька хвилин, коли, вирушивши прогулятися вулицями, він за рогом розбиває пляшку об голову якогось іншого хлопця, відчуваючи при цьому внутрішній дріж – від ризику за свою шкіру. Оце життя!.. Це, як ніщо, близьке до відчуття смерті” [4, 51]. А тому модернові досягнення вже не можуть повністю вичерпувати коло підвалин виникнення й розгортання громадянського суспільства.

Іншою причиною подолання традиційних тенденцій пояснення сутності громадянського суспільства постає руйнування попередніх вражень щодо тлумачення влади і відповідальності [5; 6]. “Влада і відповідальність нині вже не сприймаються як цілком “прозорі” для свідомості, – пише В.Павлов. – Більше того, відсутність не тільки кримінальної, а й цивільної відповідальності за наслідки негативних владних дій на всіх рівнях влади часто-густо призводить до заперечення людиною існування будь-яких причинно-наслідкових зв’язків між процесами управління і відповідальністю взагалі. Мовляв, влада існує незалежно, стаціонарно, відокремлено від своїх наслідків і автоматично спричиняє розбрат соціальних явищ” [6, 96]. Зрозуміло, що з цих позицій конгломерат відносин між громадянським суспільством і державою буде розгортатися вже зовсім по-іншому, а саме не є винятком варіант існування громадянського суспільства як самостійного утворення, що діє ізольовано від держави, самоконтролює і самовиробляє себе.

Тут передусім йдеться про політику відступу від влади, що найкраще вимальовується у контексті демонтажу деспотичних тоталітарних політичних режимів. Наприклад, Д.Кін вказує на нову генерацію визнаних у світі політиків (А.Суарес, Я.Кадар, О.Дубчек, К.Караманліс, В.Ярузельський, М.Кучан, М.Горбачов), які пройшли традиційну політичну школу, але яких не можна навіть побіжно порівнювати з харизматичними лідерами – захисниками власних держав (В.Вільсоном, Муссоліні, Рузвельтом, Черчиллем, Сталінін, Гітлером, Аденауером, де Голлем, Колам, Міттераном, Тетчер). “Ними рухає зовсім не жадоба влади чи мрія про майбутні великі перемоги та завоювання, – пише він. – Натомість, вони виявляють чималу майстерність у відгвинчуванні міцно загвинчених гайок деспотизму,

у створенні умов для зростання громадянського суспільства, переважно шляхом побудови компромісів між державними чинниками та їхніми підлеглими, а також відступу з позицій, яких немає сенсу обороняти” [1, 49].

Що ж стосується безпосередньо громадянського суспільства у період політики відступу, то “воно може переродитися на поле битви, на якому, завдяки громадянським правам і свободам, лисиці насолоджуються свободою полювати на курей” [1, 51], тобто відхід від начебто стабільного недемократичного режиму зовсім не спричиняє моментального виникнення консолідованої демократії. Демократичні процеси завжди виявляються крихкими, такими, що потребують власного порозуміння й узгодженості. А отже, уявлення про громадянське суспільство не повинно зводитися тільки до проблем взаємовідносин між основними класами у рамках однієї формації та механізму історичної зміни формацій, як це вважав, наприклад, К.Маркс. Більш важливою тут є проблема становлення нового типу свободи, а саме свободи, яка контролюється та впорядковується на засадах політичного розуму.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Кін Д.* Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення. – К., 2000.
2. *Маркс К.* Философско-экономические рукописи 1844 года. – М., 1967.
3. *Кизима В.В.* Человекомерная тотальность. Постнеклассический манифест // Постнеклассичні дослідження. – К., 1995.
4. *Miller A.* The misfits. – London, 1961.
5. Світоглядно-методологічні інновації в західноєвропейській філософії. – К., 2001.
6. *Павлов В.І.* Екзистенційний аналіз категорій “влада” і “відповідальність” // Мультиверсум: Філософський альманах. – 2003. – № 37.